

УДК 371.134 : 811 (07)

ДАР'Я ТРУБАЧОВА

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ДОСВІДУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті представлені результати аналізу наукової літератури й педагогічної практики з проблеми формування комунікативної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Проаналізовано поняття «комунікативна діяльність», «спілкування», «комунікація». Для характеристики процесу учіння майбутніх учителів іноземної мови введено поняття «способи комунікативної діяльності». Розроблено структуру способів комунікативної діяльності, види й рівні їх сформованості.

Ключові слова: спілкування, комунікація, комунікативна діяльність, готовність до оволодіння комунікативною діяльністю, способи комунікативної діяльності

Постановка проблеми. Реформування сучасної освіти зумовлює пошук нових можливостей для підвищення результативності навчання студентів вищих навчальних закладів.

Успішній підготовці майбутніх спеціалістів сприяє реалізація особистісного, компетентісного та діяльнісного підходів, сутність яких полягає в тому, що в процесі навчання у студента має бути сформований особистісний набір певних професійних якостей і дій (компетенцій), які забезпечуватимуть можливість визначати й розв'язувати професійні завдання. Він повинен оволодіти досвідом здійснення певної діяльності, причому сьогодні знання визнаються як складова умінь, вони не можуть бути ані засвоєні, ані збережені поза діями; знати – це завжди виконувати будь-яку діяльність або дії, пов'язані з даним знанням; якість засвоєння знань визначається різноманітністю й характером видів діяльності, в яких вони можуть функціонувати.

Мета навчання майбутніх учителів іноземної мови – ефективне формування комунікативної діяльності, використання набутого досвіду в педагогічній практиці.

Організація навчальної діяльності студентів вищих навчальних педагогічних закладів вимагає переорієнтації з пошуку результату на перебіг процесу його досягнення. Однак ці питання вивчені ще недостатньо. Подальшого дослідження потребують проблеми формування комунікативної діяльності майбутніх учителів іноземної мови на основі оволодіння способами здійснення її, реалізації комплексного підходу в їхній підготовці до виконання комунікативно-мовленнєвої функції.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукової літератури дав змогу встановити, що в педагогічній теорії питанням реалізації й опанування комунікативної діяльності приділялася належна увага, проте вчені наголошують на тому, що відкритими залишаються питання щодо формування процесуального складника комунікативної діяльності, забезпечення оптимальних умов для успішного оволодіння студентами комунікативними вміннями й навичками (О. Бодальов, О. Бондаренко, М. Васильєва, М. Каган, В. Кан-Калик, Я. Коломинський, Н. Кузьміна, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Мойран, Ю. Пассов, Б. Паригін ін.). Водночас розв'язання цієї проблеми пов'язане з подальшим розвитком і впровадженням тих положень особистісно орієнтованого, діяльнісного, компетентісного підходів, які визначають становлення студента як суб'єкта пізнання й предметної діяльності. У зв'язку з цим науковцями й викладачами-практиками висловлюється думка про необхідність перенесення акценту з процесу викладання на процес учіння, про те, що нині великого значення набуває засвоєння дієвих знань, оволодіння учнями й студентами методами здобування й застосування їх (С. Ніколаєва, О. Савченко, М. Фіцула, І. Якиманська та ін.). Зокрема, це стосується навчання майбутніх учителів іноземної мови.

Мета статті – на основі вивчення наукової літератури й педагогічної практики обґрунтувати теоретичні засади та практичну реалізацію формування комунікативної діяльності майбутніх учителів іноземної мови.

Виклад основного матеріалу. Комунікативна діяльність визначається в психолого-педагогічній літературі як один із видів діяльності, складна багатоканальна система взаємодії між людьми, яка має таку саму структуру, як і діяльність загалом (Зязюн, 2004, с. 10). Основними процесами комунікативної діяльності є: інформаційний; перцептивний; інтерактивний (Андреева, 1996, с. 9).

Інформаційна підструктура, або сторона, комунікативної діяльності, виявляється через дії особистості, свідомо зорієнтовані на змістове їх сприйняття іншими людьми, передачу певної інформації. Перцептивна сторона виявляється через сприймання й оцінку людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, груп, інших соціальних спільнот). Інтерактивна сторона – це взаємодія людей та вплив їх одне на одного в процесі міжособистісних відносин.

Основними структурними компонентами комунікативної діяльності є: предмет спілкування – це інша людина, партнер зі спілкування як суб'єкт; потреба в спілкуванні – прагнення людини до пізнання й оцінки інших людей, а через них і за їх допомоги – до самопізнання, до самооцінки; комунікативні мотиви – те, заради чого здійснюється спілкування; дії спілкування – одиниці комунікативної діяльності, ініціативні й відповідні; задача спілкування – мета, на досягнення якої в конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії, котрі виконуються в процесі спілкування; продукт спілкування – утворення матеріального й духовного характеру, його результат.

Основними формами комунікативної діяльності є: монолог, у якому переважають комунікативні дії особистості як організатора слухання інших учасників спілкування; діалог, коли суб'єкти взаємодіють, взаємоактивні; полілог, за якого здійснюється багатостороннє спілкування.

Спорідненим з поняттям «комунікативна діяльність» є поняття «спілкування». Існує широкий спектр поглядів щодо розуміння цього феномена й багато його трактувань. У широкому значенні поняття «спілкування» включає найрізноманітніші контакти з живою й неживою природою (спілкування з книгою, комп'ютером). За визначенням у тлумачному словнику, спілкування – це взаємні стосунки; діловий, дружній зв'язок (Бусел, 2003, с. 1172).

У практиці роботи вищих педагогічних навчальних закладів накопичений певний позитивний досвід формування комунікативної діяльності студентів, проте в багатьох викладачів виникають труднощі в оптимальному виборі методів і засобів навчання, системному поєднанні їх, часто вони впроваджуються без відповідного теоретичного й експериментального обґрунтування. Це призводить до того, що майбутні педагоги оволодівають комунікативними вміннями й навичками не на належному рівні.

Потрібно розрізнити поняття «спілкування», «комунікація», «комунікативна діяльність», зміст понять «способи діяльності», та «готовність до оволодіння комунікативною діяльністю». Термін «комунікація» означає суто інформаційний процес, спілкування – це взаємодія між його суб'єктами. Комунікативна діяльність – один із видів людської діяльності, яка містить потреби, мотиви, дії та операції, продукт діяльності. У спілкуванні відбувається обмін діяльностями, результатами їх.

Способи діяльності – методи учіння, спрямовані на формування ключових і предметних компетентностей. Готовність до оволодіння комунікативною діяльністю – це система таких властивостей і якостей особистості, які визначають її налаштованість на майбутню комунікативну діяльність, спілкування, спроможність здійснювати їх. Критерії готовності майбутніх учителів іноземної мови до оволодіння комунікативною діяльністю: мотиваційний – наявність потреби в спілкуванні, усвідомлення значущості комунікативних знань і умінь; практичний – прояв комунікативних знань і вмінь у практиці спілкування, володіння засобами спілкування (характер діяльності – ініціативність у спілкуванні, налагодженні контактів; позитивні емоційні реакції, відповідність дій комунікативній ситуації, рівень володіння іноземною мовою, мовленням); особистісний – здатність розуміти себе та інших людей, до самовираження своєї особистості, впливати на партнера зі спілкування; рівні готовності до комунікативної діяльності – високий, середній, низький.

Комунікативні вміння й навички – це рівні володіння комунікативними діями щодо розв'язання комунікативної ситуації, сприйняття, вироблення й передавання інформації, встановлення контакту, планування, організації і забезпечення ефективного перебігу спілкування.

Для характеристики процесу навчання майбутніх учителів іноземної мови нами введено поняття «способи комунікативної діяльності».

У загальному значенні «спосіб» – це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось. Поняття «способи діяльності (дії)», «способи пізнавальної діяльності» вживаються в психолого-педагогічній літературі в різних значеннях. Більшість дослідників розуміють їх саме як дії – розумові й моторні, операційний склад умінь і навичок або власне вміння й навички (Бабанський, 1988; Бібік, 2004; Бодалёв, 1995).

Водночас деякі вчені трактують способи пізнавальної діяльності як методи учіння. Спираючись на праці М. Барболіна, Вол. Бондаря, М. Фіцули, способи комунікативної діяльності розглядаємо як компонент процесу навчання, методи учіння майбутніх учителів іноземної мови, які забезпечують формування діяльнісного та іншомовного складників комунікативної компетентності, відображають перебіг процесу реалізації й оволодіння комунікативною діяльністю в конкретних ситуаціях спілкування відповідно до їхніх індивідуальних особливостей (Барболин, 1991; Бондар, 2005; Фіцула, 2006).

Структура способу комунікативної діяльності відображає основні компоненти комунікативної діяльності; її становлять мотиваційний, інформаційний, операційний і рефлексійний складники. Мотиваційний складник визначає внутрішні передумови – інтерес, спонукання особистості до спілкування, встановлення й підтримку взаємозв'язку з партнером зі спілкування; інформаційний складник – це знання про комунікативну діяльність, її структуру, функції, типи, види, про основні правила й принципи ефективної взаємодії, про предмет спілкування; операційний складник становлять дії та операції, необхідні для досягнення комунікативної мети, засоби спілкування (іноземна мова, мовлення); рефлексійний складник – навички аналізу комунікативної ситуації, оцінка комунікативних дій – власних і партнера зі спілкування, діяльності загалом, одержаних результатів.

Спосіб комунікативної діяльності спрямований на розв'язання комунікативної задачі.

Комунікативна задача функціонує всередині комунікативної ситуації, складниками якої є: суб'єкти спілкування; мета спілкування; засоби спілкування (вербальні й невербальні); умови спілкування – внутрішні (мотивація діяльності, розуміння цілі – комунікативного наміру, тобто ініціації) й зовнішні (обставини спілкування – час, місце). Зміна кожного з параметрів призводить до зміни комунікативної ситуації.

У нашому розумінні, комунікативна задача визначає спрямованість комунікативної діяльності студента, конкретизує її мету. У процесі спілкування він обирає шлях її досягнення. Для цього йому необхідно виконати певні комунікативні дії. Діяльність здійснюється на різних рівнях (репродуктивний, частково-пошуковий, творчий), у різних формах (монолог, діалог, полілог), добираються необхідні засоби спілкування.

У процесі спілкування його учасниками впроваджується система комунікативних дій, кожна з яких спрямована на розв'язання часткових цілей і може розглядатися як певний «крок» у напрямку до досягнення мети спілкування.

Під комунікативними діями розуміють дії, які забезпечують орієнтацію в комунікативній ситуації, встановлення контакту, співпрацю – дії цілепокладання, планування, виконавчі, контролюючі: вхід суб'єкта спілкування в комунікативну ситуацію; оцінка суб'єктом спілкування характеру комунікативної ситуації (сприятлива, несприятлива тощо); вибір іншого суб'єкта для можливої взаємодії; оцінка емоційно-психологічного стану суб'єкта – партнера й виявлення його готовності до вступу у взаємодію; визначення цілей з урахуванням особливостей ситуації спілкування; вироблення підходу до суб'єкта взаємодії; залучення суб'єктом-ініціатором уваги суб'єкта-партнера; налаштування суб'єкта-ініціатора на емоційно-психологічний стан суб'єкта-партнера; комунікативний вплив суб'єкта-ініціатора на суб'єкта-партнера; повідомлення інформації, її запит, спонукання до відповідної дії (вербальної й/чи невербальної, простої й/чи складної), вираження ставлення до дій партнера; оцінка суб'єктом-ініціатором реакції суб'єкта-партнера на вплив; стимулювання «ходу у відповідь» суб'єкта-партнера; «хід» суб'єкта-партнера зі спілкування.

Важливим чинником оволодіння комунікативною діяльністю визнаються власна комунікативна активність і свідомість особистості, які розглядаються, як: 1) стан людей, які взаємодіють, що характеризується прагненням до встановлення міжособистісних контактів, вольовими зусиллями під час їх налагодження, цілеспрямованістю й ініціативою в пізнанні одне одного, налаштуванням на встановлення й підтримання контактів; 2) якість комунікативної діяльності, у якій виявляється особистість людини з її ставленням до мети, змісту, форм і результатів спілкування й прагнення мобілізувати свої пізнавально-вольові зусилля на розв'язання різноманітних задач; 3) прояв творчого ставлення індивіда до партнерів зі спілкування; 9+*32222224) особистісне утворення, яке виражає пізнавальний, емоційний і поведінковий відгук на звернення іншої людини (Бодалёв, 1995).

Спосіб комунікативної діяльності спрямований на розв'язання комунікативної задачі як усвідомленої мети; воно здійснюється за такими етапами: аналіз створеної комунікативної ситуації; визначення комунікативної мети й цілей діяльності; перегляд варіантів їх досягнення, вибір оптимального з них; здійснення комунікативної взаємодії; узгодження дій з партнером зі спілкування, корегування власних дій; аналіз перебігу діяльності, одержаних результатів.

З урахуванням цих етапів і характеристик комунікативної діяльності (перцептивна, інформаційна, інтерактивна) визначено такі способи комунікативної діяльності: проєктувальні (усвідомлення мети й цілей спілкування; планування; структурування діяльності); контактні, які зумовлюють встановлення контакту, керування взаємодією, підтримку взаємозв'язку, необхідний перебіг спілкування – обмін інформацією, діями (повідомлення, з'ясування, доведення, переконання); координаційні, що забезпечують регулювання діяльності, переорієнтацію партнерів зі спілкування в спільному пошуку варіантів розв'язання комунікативної задачі, досягнення взаєморозуміння (уточнення, узгодження, резюмування, інтерпретація).

Розроблено критерії сформованості комунікативної діяльності: 1) активність особистості в спілкуванні; 2) поінформованість про засади комунікативної діяльності, механізми здійснення спілкування; 3) володіння технікою спілкування; 4) усвідомлення комунікативних дій, перебігу комунікативної діяльності загалом, визначено рівні сформованості їх (творчий, продуктивний, достатній).

Висновки. Отже, основою підготовки майбутніх учителів іноземної мови є оволодіння комунікативними методами – способами комунікативної діяльності, методами учіння, які забезпечують формування діяльнісного та іншомовного складників комунікативної компетентності, відображають перебіг процесу реалізації й оволодіння комунікативною діяльністю майбутніми вчителями іноземної мови в конкретних ситуаціях спілкування відповідно до їхніх індивідуальних особливостей.

Сутність способів комунікативної діяльності обумовлюється тими вимогами, які висуваються до майбутніх учителів іноземної мови відповідно до обраної спеціальності. Виконання ними комунікативної функції передбачає наявність досвіду організації взаємосприйняття, взаємооцінки партнерами один одного, регулювання взаємодії в процесі спілкування, аналізу та удосконалення діяльності, використання набутих умінь і навичок у викладацькій діяльності з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей дітей; планування навчально-комунікативної діяльності учнів на уроці та в позакласній роботі, оцінювання й аналіз власного досвіду; вільне користування іноземною мовою у професійних цілях.

Перспективним може стати подальше дослідження й визначення нових методів і прийомів формування комунікативної діяльності, спрямованих на формування процесуального складника комунікативної діяльності,

Список використаних джерел

- Андреева Г. М. Социальная психология : учебник / Г. М. Андреева. – Москва : Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
- Бабанский Ю. К. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Ю. К. Бабанский. – Москва : Просвещение, 1988. – 479 с.
- Барболин М. П. Методологические основы развивающего обучения / М. П. Барболин. – Москва : Высш. шк., 1991. – 232 с.
- Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / [під заг. ред. О. В. Овчарук]. – Київ : К.І.С., 2004. – С. 47–52.
- Бодалёв А. А. Психология общения / А. А. Бодалёв. – Москва ; Воронеж, 1995. – 186 с.
- Бондар В. І. Дидактика / В. І. Бондар. – Київ : Либідь, 2005. – 264 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- Зязюн І. А. Педагогічна майстерність / І. Я. Зязюн. – Київ : Вища шк., 2004. – 422 с.
- Обучение иностранным языкам в школе и ВУЗе : метод. пособ. / под ред. М. К. Колковой. – Санкт-Петербург : КАРО, 2014. – 235 с.
- Парыгин Б. Д. Анатомия общения : учеб. пособие / Б. Д. Парыгин. – Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 300 с.
- Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / М. М. Фіцула. – Київ : Академвидав, 2006. – 352 с.

References

- Andreeva, G. M. (1996). *Sotsialnaia psikhologiya* [Социальная психология]. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
- Бабанский, Ю. К. (1988). *Pedagogika* [Педагогика]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].
- Barbolin, M. P. (1991). *Metodologicheskie osnovy razvivaiushchego obucheniia* [Методологические основы развивающего обучения]. Moskva: Vyssh. shk. [in Russian].
- Bibik, N. M. (2004). *Kompetentnisnyi pidkhiid: refleksyvnyi analiz zastosuvannia* [Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування]. In O. V. Ovcharuk (Ed.), *Kompetentnisnyi pidkhiid u suchasni osviti: svitovyi dosvid ta ukraini perspektivu: biblioteka z osvithoi polityky* [Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики] (pp. 47-52). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Bodalev, A. A. (1995). *Psikhologiia obshcheniia* [Психология общения]. Moskva, Voronezh.
- Bondar, V. I. (2005). *Dydaktyka* [Дидактика]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Busel, V. T. (Comp. & Ed.). (2003). *Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukraini mowy* [Великий тлумачний словник сучасної української мови]. Kyiv, Irpin: Perun [in Ukrainian].
- Ziazun, I. A. (2004). *Pedahohichna maistemist* [Педагогічна майстерність]. Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].
- Kolkovoi, M. K. (Ed.). (2014). *Obuchenie inostrannym iazykam v shkole i VUZe* [Обучение иностранным языкам в школе и ВУЗе]. Sankt-Peterburg: KARO [in Russian].
- Parygin, B. D. (1999). *Anatomiia obshcheniia* [Анатомия общения]. Sankt-Peterburg: Mikhailova V. A. [in Russian].
- Fitcula, M. M. (2006). *Pedagogika vishchoi shkoli* [Педагогіка вищої школи]. Kiiv: Akademvidav [in Ukrainian].

TRUBACHOVA D.

National pedagogical University named after M. Dragomanov, Ukraine

THEORY AND PRACTICE OF FORMING THE EXPERIENCE OF COMMUNICATIVE ACTIVITY OF FUTURE TEACHERS OF A FOREIGN LANGUAGE

In the article the results of analysis of theoretical literature and pedagogical practice of problem of formation communicative activities of students of higher educational institutions have been compiled. The terms «communicative activities», «communication» have been analyzed. The term of readiness to master communicative activities has been determined as a system of such properties and qualities of personality, which determine its mood for future communicative activities, communication, the ability to implement them. Criteria for the readiness of future teachers of a foreign language to master the communicative activity have been determined.

The main structural components of communicative activities are the subject of communication is another person, partner in communication as a subject; partner in communication as a subject; the need for communication - the desire of man to know and evaluate other people, desire for self-knowledge; communicative motives are those for which communication is carried out, actions of communication - units of communicative activity, the task of communication is a goal whose achievement in a concrete communicative situation is directed to the various actions performed in the process of communication, the product of communication - the formation of material and spiritual nature, his result. The term «ways of communicative activities» has been found to characterize the learning process of future foreign language teachers has been developed. The structure of the method of communicative activity, which reflects the main components of communicative

activity, has been presented. The way of communicative activity is aimed at solving a communicative problem. Stages of solving the communicative problem are analysis of the created communicative situation, definition of the communicative goal and objectives of the activity, review options for its achievement, the choice of the optimal, implementation of communication, analysis of the course of activity and the results. Taking into account these stages, types of ways of communicative activity have been defined. Criteria of formation of communicative activity have been developed: personality activity in communication; awareness of the principles of communicative activity, mechanisms of communication; possession of communication technique; awareness of communicative actions, the course of communicative activity in general, determined levels of their formation (creative, productive, sufficient).

Keywords: communication, communicative activity, readiness to master communicative activities, ways of communicative activities

Стаття надійшла до редакції 12.01. 2018 р.

УДК 378.6.091.33:001.895]:62

ВІКТОРІЯ УСОВА

Київський національний університет будівництва і архітектури

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті проаналізовано методи навчання у ЗВО технічного спрямування. Головну увагу акцентовано на інноваційних методах викладання дисциплін, які ефективно впливають на формування фахівця нового типу.

Ключові слова: інноваційні методи навчання, технічний ЗВО, зміст навчання, інновації, науково-дослідницькі гуртки, студентське наукове об'єднання, методологічна функція

Постановка проблеми. Сучасна вища освіта в Україні вимагає від науково-педагогічних працівників опанування і впровадження інноваційних методів викладання. Класифікацією, аналізом педагогічних інновацій займається педагогічна інноватика, основні напрями розвитку якої визначено Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національною доктриною розвитку освіти.

Ефективним для модернізації вищої технічної освіти є впровадження у навчальний процес ЗВО інноваційних методів викладання. Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність», інновації - це новостворені і вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно покращують структуру та якість виробництва і соціальної сфери.

Проблеми інноваційних технологій і методів у сучасній вищій освіті актуальні, оскільки посилилася тенденція до гуманізації і гуманітаризації змісту технічної освіти, ліцензовано нові навчальні дисципліни і як наслідок - потреба в науково-педагогічних працівниках, які б змогли забезпечити інноваційний підхід до реалізації цих тенденцій під час навчально-виховного процесу. Показово, що викладачі отримали можливість створювати і втілювати власні інноваційні методики. Проте слід враховувати, що існує жорстка конкуренція між державними і недержавними ЗВО, а це надає можливість студентам навчатися там, де є інноваційний потенціал і висока якість освіти. Усі ці зміни активізували потребу оновлення і вдосконалення освітнього середовища ЗВО.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зважаючи на актуальність задекларованої проблеми, в Україні створено авторські школи інноваційного типу М. Гузика, О. Захаренка, А. Сологуба, М. Чумарної та ін., діяльність яких спрямована на формування нових концепцій і педагогічних систем.

Аналіз вітчизняної наукової літератури показав, що найбільшу кількість публікацій присвячено аналізу інноваційних технологій і методів навчання, зокрема дослідження А. Алексюк, Р. Гуревич, А. Павленко і С. Штещенко та ін. М. Кадемія провела цікаве дослідження про впровадження інновацій у навчальний процес ЗВО. Проблема впровадження інновацій у освіту приділила увагу І. Богданова. Вона визначила напрямки такого впровадження: вдосконалення традиційного педагогічного процесу (модернізація, модифікація, раціоналізація), трансформація традиційного процесу (радикальні перетворення), комплексність видозмін (модернізація, модифікація, раціоналізація традиційної системи і її трансформація). Однак питання